
Dragutin BABIĆ

SOCIJALNA
INTEGRACIJA I
SJEĆANJE RATNIH
MIGRANATA
(HRVATA I SRBA)
U POSLIJERATNOM
RAZDOBLJU

1. UVOD

Nakon završetka rata, razorene infrastrukture, uništene mreže primarnih socijalnih veza i velikih sociodemografskih promjena u strukturi stanovništva, događa se povratak i useljavanje različitih skupina migrantske populacije. Sve one nose uspomene i sjećanja na prijeratno zajedničko življenje, sretne i teške trenutke, moguće netrpeljivosti i različit odnos prema bivšem poretku. Sve se to miješa s ratnim sjećanjima, a tu pripadnici različitih populacijskih skupina imaju drugačije „slike“ koje unose u socioprostorni ambijent povratka/useljenja. I unutar skupina koje su anketirane u istraživanju (*Hrvati starosjedioci, Srbi starosjedioci, useljenici*), pojedinci se razlikuju prema onome što su doživjeli u ratnim sukobima i što će se odraziti na njihove stavove i ponašanje nakon rata. Problem integracije različitih segmenata populacije u lokalne zajednice u dužem razdoblju nakon rata temeljno je pitanje hrvatske države, lokalnih zajednica i samih aktera integracije. U empirijskom istraživanju provedenom u četiri hrvatske regije - zapadnoj Slavoniji, istočnoj Slavoniji, na Baniji i u Dalmaciji, ispitana je anketnim upitnikom populacija ratnih migranata i stanovništva koje nije napuštalo svoje domove. Tri skupine, Hrvati starosjedioci, Srbi starosjedioci i useljenici, čine glavne aktere integracijskih procesa i obnavljanja pokidanih mreža primarnosocijalizacijskih skupina (susjedstvo, prijateljstvo, bračne veze, generacijske skupine). *Komunikacijsko sjećanje* unutar primarnih skupina i šire, javnog mnijenja u lokalnom ambijentu, zasićeno je simboličkim figurama koje otežavaju uključivanje svih aktera koji se nalaze u lokalnim zajednicama u njihov socijalni habitus. Stereotipi, predrasude i stigme o Drugima svrstavaju gotovo sve pripadnike drugih skupina u istu kategoriju, toliko da se međusobno ne razlikuju. Simbolička kontaminacija prostora latentna je opasnost i mogući generator fizičkog nasilja, što se na lokalnoj razini prepoznaje u obliku incidenata s etničkim predznakom. *Kulturalno*

sjećanje koje se očituje u institucionalnoj regulaciji pamćenja i zaborava, bit će s vremenskim odmakom od rata sve važnije. Ratne traume s vremenom se donekle ublažavaju, a institucije, mediji, politička situacija u zemlji, bližoj okolini i svjetskom makropolitikom okruženju, sve će više utjecati na sociopsihološki ambijent, a time i na socijalne odnose u lokalnim zajednicama. U radu se analiziraju sukobi, suradnja, izbjegavanje pripadnika drugih skupina i odnos prema pripadnicima druge nacionalnosti radi spoznaje mogućnosti lokalne integracije svih aktera te obnove/uspostave multietničnosti lokalnih zajednica.

2. SJEĆANJE NA RAT U HRVATSKOJ/SRPSKOJ PERSPEKTIVI I OBNOVA MULTIETNIČKIH LOKALNIH ZAJEDNICA – PRIMJER VUKOVARSKIH SREDNJOŠKOLACA (HRVATA I SRBA)

Kraj 20. i početak 21. stoljeća bio je u globalnim razmjerima obilježen povijesnim slomom socijalističkih porredaka u Istočnoj Europi, oživljavanjem različitih oblika nacionalizma, od kojih je na europskom Istoku dominantan etnonacionalizam. „Slike“ u glavama, kako ih naziva Klaus Roth (Roth, 2000.), građana socijalističkih zemalja, do tada sustavno oblikovane u ideologijskom laboratoriju socijalističke provenijencije, preoblikuju se u suglasju s etnonacionalnim ideologemima i novim identitetskim pripovijestima. Nakon sutona socijalizma bilo je važno pronaći novo sidrište i utočište ili aktivirati ono koje je i u socijalizmu imalo višestruku funkciju - od legitimirajućeg oblika političke organizacije države do utočišta za pojedince i svojevrzne alternative socijalističkom sustavu. Identitet i sjećanje postaju značajni segmenti kolektivnog imaginarija postmoderne u cjelini ali i onih društava poput istočnoeuropskih, koja tek nakon socijalizma postavljaju suvremene sociokulturne i političke standarde. Etnonacionalni pokreti na prostoru bivše jugoslavenske države inaugurirali su nova sjećanja koja su dopirala do kosovskog boja ili stoljeća sedmog, sjećanja u kojima je bilo poželjno prezentirati što više etnički čistog sjećanja. Kako ističe Jan Assman, nastavljajući na Halbwachsa, prošlost je socijalna konstrukcija, oblikovana za potrebe sadašnjosti, ona je kulturalna tvorevina (Assman, 2006.). Razlikuju se komunikacijsko i kulturalno pamćenje. Za Assmana komunikacijsko se pamćenje odnosi na noviju prošlost i ljudi ga dijele sa svojim suvremenicima. Takvo pamćenje obuhvaća tri do četiri generacije. Za kulturalno pamćenje važne su institucije koje čuvaju ono što se dogodilo, a specijalizirani

nositelji tradicije simboličkim kodiranjem govore o prošlosti (Assman, 2006.).

Uz nacionalna sjećanja u monopolnoj interpretaciji vladajućih, postojala su također različita protusjećanja, koja na javnoj sceni autoritarnih poredaka nisu mogla dobiti mjesto. Sjećanje je pojedinačno no uvijek je kolektivno posredovano. Ljudi misle u komunikacijski zadanim okvirima, a njihovo mikrosocijalno okruženje i institucije s kojima komuniciraju značajno, pa i presudno utječu na oblikovanje njihovih stavova. Hrvati i Srbi su imali u socijalizmu slične institucionalne okvire za temelj njihova kulturalnog pamćenja, iako je određenih razlika bilo. I pored dominacije socijalističke ideologije, bilo je institucija koje su bile više nacionalne i pod socijalističkim „kišobranom“ (akademije znanosti, fakulteti, kulturne ustanove), a to se posebno odnosi na crkvene institucije. Različito je bilo također, kulturalno sjećanje Srba u Hrvatskoj i Srba u Srbiji. Dodaju li se tome još veće razlike u komunikacijskom sjećanju i onome što su ljudi pamtili u obitelji, seoskoj zajednici, prijateljskom i susjedskom okruženju, može se zaključiti da je sjećanje Hrvata i Srba imalo sličnosti, ali i znatnih razlika. Dok je socijalizam inzistirao na sličnostima, etnonacionalizam je do krajnosti afirmirao i politički instrumentalizirao razlike. Ratni sukobi samo su dodatno pojačali i do nepomirljivosti radikalizirali različita sjećanja Hrvata i Srba.

Može li se to prevladati i koliko sjećanje Hrvata i Srba, naročito u istočnoj Slavoniji, ograničava mogućnost obnove suživota na tim prostorima, analizirat će se na iskazima Hrvata i Srba, učenika Druge srednje škole Vukovar.¹

Na pitanje: *Usporedite kontakte starijih Hrvata i Srba međusobno, sa komuniciranjem vaših vršnjaka hrvatske i srpske nacionalnosti. Što zapažate?*, učenici odgovaraju:

Stariji slabije kontaktiraju. To je zbog rata i ratnih sjećanja. Sve je ovdje jako zategnuto i opterećeno ratom. Mi mlađi smo više u kontaktu, uglavnom se nalazimo u gradu. Neki stariji ljudi su zadržali prijašnje kontakte i razgovaraju međusobno. To je prisutno posebno tamo gdje ima mješovitih brakova. Roditelji utječu na djecu i njihove kontakte i kažu im kako da se ponašaju.

srednjoškolac, II. razred, Hrvat

1 Intervjui sa učenicima su provedeni u sklopu anketnog istraživanja u jesen 2004. g. Svjesni smo da mali broj intervjuja nema metodološku validnost ali je značajan pokazatelj onoga što se nakon ratnih sukoba događa u socijalnoj interakciji mladih Hrvata i Srba u Vukovaru, pa ga u tom kontekstu i koristimo.

Isto je to i kod mlađih i kod starijih. Hrvati i Srbi nisu baš dobri i slabo se razgovaraju. Mi mlađi se ipak više družimo i manje smo opterećeni ratom. I kod nas je rat važan i u porodici slušamo o ratu.

srednjoškolac, III. razred, Hrvat

Ratna događanja su vrlo svježa i to je opterećenje za sve. Sve opet zavisi od osobe do osobe. Neki su zadržali svoje prijašnje veze ali je takvih malo. Kod mlađih zna biti sukoba. Ne baš često ali se jednom godišnje dogodi u našim krugovima da se posvađamo i potučemo. Dođu radikalniji s obadve strane, psuju, pjevaju pjesme iz rata i onda se sukobe.

srednjoškolac, II. razred, Hrvat

Ja mislim da su moji roditelji bolji sa njima (Hrvatima) nego ja. Mlađi su naučili loše navike u porodici i u svojoj životnoj okolini. Dosta je toga zatrovano i atmosfera je teška. Najviše me nervira klima u kojoj oni od 3 godine viču Srbine i slična dobacivanja. Mladi su zatrovani pričama starijih.

srednjoškolac, III. razred, Srbin

Više kontakata imaju stariji. Mlađi nemaju puno kontakata, slabo se druže i razgovaraju. Dobacuju nam gde ste Srbi, viču nam četnici. U kafićima se tučemo s njima. U školi nema tučnjave, kontrola je veća. Ali smo razdvojeni. Hrvatski kafić je 'Quo vadis', puštaju se narodnjaci. U kafiću 'Tri ruže' nema nijednog Hrvata. U kafićima 'Blacky' i 'Ferrari' je mešano, dolaze jedni i drugi.

srednjoškolac, III. razred, Srbin

Nakon rata ovde je sve poremećeno i kontakti između Hrvata i Srba nisu baš naročiti. Slično je i među mladim pripadnicima ovih nacija. U školi je bilo svega, pa se sada ide u dve različite smene. Nisam videla tučnjavu u školi. Bili smo u jutarnjoj smeni, uvek netko nešto dobaci. Dogodi se da netko nešto dobacuje, iako sada manje, retko. Ne izlazimo ni na mali ni na veliki odmor. Neki dobacuju a neki učenici ne dobacuju, ali okrenu glavu.

srednjoškolka III razred, Srkinja

Komunikaciju sudionika oblikuju različita subidentitetska obilježja ljudi koji sudjeluju u socijalnoj interakciji. U razgovoru na istu temu svaki sudionik unosi vlastito životno iskustvo, zatim doživljaje koji su u korelaciji sa sadržajem razgovora i njihovim specifičnim sociodemografskim obilježjima (spol, dob, školska sprema, vjeroispovijest, nacionalnost, mjesto stanovanja i sl.). Razumijevanje situacije, oblikovanje stavova i mišljenja, ocjene ljudi i događaja,

sjećanje, sve je to u korelaciji s navedenim pripadnostima sudionika komunikacije. Pripadnici različitih nacionalnih i dobnih skupina u slučaju ratnih sukoba 1991. - 1995. imaju sjećanja koja oživljavaju nakon rata, a pritom „svaka grupa što se želi konsolidirati kao takva nastoji stvoriti i osigurati prostore koji nisu samo pozornice njezinih oblika interakcije, već i simboli njezina identiteta i sidrišta njezina sjećanja“ (Assman, 2006., 54). Tu se generiraju uzroci sukoba između Hrvata i Srba i nakon rata. Njihov percepcijski, a naročito socijalizacijski okvir gotovo je potpuno obilježen ratom, ratnim stradanjima, pričama o ratu, govorom protiv onih drugih (Hrvata i Srba). I onaj socijalizacijski učinak koji je baštiniio multikulturalne obrasce, suradnju i toleranciju prema ljudima druge nacionalnosti, potisnut je ili znatno narušen. Sudionici intervjua nisu znatnije sudjelovali u socijalističkoj socijalizaciji, koja je pored neupitne ideološke dimenzije (legitimacija političkog establishmenta i očuvanje postojećih odnosa moći) imala i neprijepornu egzistencijalnu dimenziju. Poruke odašiljane iz medija sekundarne socijalizacije (škola, tv, filmovi, novine, udruge, sportska društva) znatno su utjecale na ponašanje aktera u lokalnim zajednicama, na njihovim radnim mjestima, sve do utjecaja takvih interpretacija međunacionalnih odnosa na primarnu socijalizacijsku mrežu/mreže. Primarna socijalizacija aktivirala je „podzemne priče“ koje nisu bile poželjne pa ni dopuštene u tadašnjem javnom i službenom diskursu. Posebno su se sankcionirali izlasci iz zadanih okvira komunikacije u polju međunacionalnih odnosa. Sve su to bile različite strategije vladavanja svakodnevnog života u jugoistočnoj Europi (Roth, 2000.). Kolektivni imaginarij neke etničke/nacionalne skupine ne pamti toliko historijsko znanje, ali itekako pamti slike koje su prenesene usmenom komunikacijom.

Socijalizacijske „istine“ o Drugima usvajali su mlađi pripadnici društva u interakcijskom susretu „slika“ iz primarne i sekundarne socijalizacije. To je i uza sve poruke o suživotu i praktične učinke u polju međunacionalnih odnosa, gotovo uvijek sadržavalo i stanovit oprez. U svakodnevnoj komunikaciji ipak se znalo tko su „naši“, a to „naši“ i „vaši“ imalo je veću specifičnu težinu u slučaju međusobne percepcije Hrvata i Srba, nego nekih drugih nacija i etničkih skupina u Hrvatskoj. Stariji stanovnici Vukovara i hrvatskog Podunavlja proživjeli su (i preživjeli) rat aktivnije od mlađih, sve do neposrednog sudjelovanja u ratnim aktivnostima, osim teških ratnih trauma, pamte i bolje strane međunacionalnih odnosa. Utjecaj roditeljskih poruka primjetan je u intervjuima. Kao uzrok prekida kontakata navodi se *sjećanje na rat*, što je posebno prisutno u komunikaciji starijih, dok „ratne priče“ starijih

kao i utjecaj različite javne socijalizacije² i „istina“ o ratu svakako uvelike utječu na zategnute i vrlo skromne komunikacijske dimenzije hrvatsko-srpskih odnosa među vukovarskim srednjoškolicima. Mediji oblikuju socijalnu zbilju, a lokalni mediji, zatim pretežito politički sadržaji u tisku, novinski naslovi i komentari, uzimaju se kao izričaji intersubjektivne konstrukcije situacije uoči i za vrijeme trajanja sukoba (Katunarić, Banovac, 2004.). Konflikti među mladim Hrvatima i Srbima nisu učestali, ali je kontakt, ako se dogodi, potencijalno konfliktan, što dodatno otežava njihovu komunikaciju. Učenici u intervjuima ističu zatvorenu atmosferu koja se temelji na ratnim sjećanjima, teškim i traumatičnim iskustvima stanovnika Vukovara i okolice, kao i brojnim naslijeđenim i novostvorenim stereotipima i predrasudama o Drugima. Ratna događanja su samo dodatno generirala te predrasude, pretvarajući ih u stigmatizaciju drugih, a sve to zbog ratnih strahota počinje funkcionirati kao „samoispunjavajuće proročanstvo“, koje se može izraziti zdravorazumskim kategorijama „mi smo dobro znali kakvi su oni“ ili „svi su oni isti“. Sjećanje na rat, impregnirano teškim iskustvima sudionika, svakako će u dužem razdoblju, posebno na prostoru istočne Slavonije, biti otežavajuća okolnost uspostave kvalitetnijih komunikacijskih i egzistencijalnih veza između Hrvata i Srba.

Zanimalo nas je kako mladi razmišljaju o perspektivi hrvatsko-srpskih relacija u Vukovaru i okolici, pa je postavljeno sljedeće pitanje: *Kako zamišljate budućnost Vukovara? Hoće li Hrvati i Srbi i za deset godina biti ovako razdvojeni ili će doći do približavanja i veće komunikacije? Tko to po vašem mišljenju sada najviše koči?*

Evo njihovih odgovora.

*Ne znam, teško je na to pitanje odgovoriti. Mislim da najviše ove kontakte između Hrvata i Srba koči ratna generacija. Ekstremisti koči kretanje prema normalnoj situaciji. Budućnost može biti bolja i tome se nadamo, ali neće ići brzo. Sve je to dosta narušeno i trebat će dosta vremena i druge generacije da se prevladaju ratne teškoće i sjećanja na rat.*³

srednjoškolac, II razred, Hrvat

2 Pod tim razumijemo utjecaj medijskih „istina“ o ratu, a one ne korespondiraju uvijek sa stajalištima hrvatskih državnih politika u raznim razdobljima. U Vukovaru se svakako prati i medijska scena Srbije, što znatno utječe na oblikovanje javnog mnijenja podunavskih Srba.

3 Sjećanje na rat još je uvijek vrlo bolno i opterećujuće. Primjećujemo da okrutna gospodarska zbilja djeluje na svojevrsni transfer u razmišljanjima, pa tako pojmovi koji ostatku Hrvatske znače sjećanje na tragediju Vukovara i zločine počinjene nad uglavnom etničkim hrvatskim življem, samim Vukovarcima znače još nešto. Vozeći se prema Vukovaru i hotelu „Dunav“ povezli smo autostopera. Rekao nam je da je bio u Vukovaru do rata 1991. godine, kad je morao otići. Radi u Veleprometu, pa je na naše spominjanje tog tužnog Veleprometa dodao: *Da, tužno je, imam samo 2000 kuna!*

Ne vjerujem da će u budućnosti to biti onako stoposto između Hrvata i Srba, ali mislim da će se malkice pomaknuti. Mislim da bi Srbi trebali tražiti oprost, jer oni su napali ovaj grad. Srbi su ovdje izazvali rat, protjerali Hrvate i dok oni ne dođu do toga, neće biti puno bolje. Treba gledati naprijed, ali se treba uzeti u obzir i ono što je se dogodilo. Oprost od strane Srba bi trebao biti početak boljih kontakata u Vukovaru.

srednjoškolac, III razred, Hrvat

Za deset godina bit će nekog druženja Hrvata i Srba, ali ne pretjeranog. Za kočenje dosta su zaslužni roditelji. Oni bi trebali više utjecati na bolju situaciju. Ali i njih razumijem što su sve preživjeli u ovom gradu. Nije lako nakon rata. Meni predaje profesor Srbin, mi s njim pričamo, a i s nekim učenicima Srbima. Oni kažu, manite se politike. Srbi uglavnom šute o tome i pređu na druge teme. Dok je tako teško će se ići prema boljim kontaktima. Ipak, mislim da će biti nešto bolje u budućnosti.

srednjoškolac, II razred, Hrvat

Sada situacija nije nimalo dobra. Odnosi su zategnuti pa Hrvati i Srbi teže razgovaraju ili ne kontaktiraju. Kakva će biti budućnost, ona bliža za deset godina? Ne znam, ali mislim da će za deset godina biti sasvim drugačije. Tko najviše koči? Ima ih više, ekstremisti na obadve strane koji stalno vraćaju tu temu i provociraju druge na javnim mestima. Ne znam koliko će to dugo ići. Rekao bih nešto i o roditeljima. Oni često koče svoju decu i sprečavaju kontakt, ne daju im da se druže i uče ih glupostima.

srednjoškolac, III razred, Srbin

Nadam se da će za deset godina biti više komunikacije nego sada, ali sve zavisi od roditelja i njihove dece. Bilo bi bolje da ima više komunikacije. Dosta ovisi i od škole i kako će se tu razvijati kontakti. Ako bude razdvojeno kao što je sada bit će teže doći do kvalitetne komunikacije između Hrvata i Srba. I mediji su značajni za bolju budućnost, posebno televizija. Ne znam kako će biti ali mislim da će ipak biti bolje nego sada. Kako rat odmiče situacija je ipak lakša.

srednjoškolac, III razred, Srbin

Ovo je sve dosta naporno i zategnuto i ne kontaktira se dovoljno. Hrvati i Srbi su zavađeni zbog rata i sada se to još dosta oseća. Bilo bi dobro da se situacija popravi, ne znam šta će biti za deset godina. Verovatno će se zblížiti ove dve nacije, ali će i dalje biti zadirkivanja i dobacivanja. Roditelji to dosta koče i sprečavaju bolje kontakte. Nije dovoljno aktivna ni škola i tu bi nešto više trebalo učiniti za bolju situaciju.

srednjoškolka, III razred, Srpkinja

Poslije rata u Hrvatskoj i nakon potpisivanja Erdutskog sporazuma⁴ uslijedio je povratak izbjeglog stanovništva (uglavnom etničkih Hrvata) u njihove, najčešće razrušene domove.⁵ Srbi iz tog prostora uglavnom nisu pod prisilom morali napuštati svoje domove, osim što je dio otišao zbog ratnih okolnosti i teškoća. Koristeći Peterse novu⁶ terminologiju, svi koji su otišli iz grada i okolice u ratnom vohoru tretiraju se kao nedobrovoljni migranti, no Hrvati su uglavnom prisilni, a Srbi iznude ni migranti. U čemu je razlika? Prisilni ratni migranti protjerani su grubom fizičkom silom, uz prijetnju ubojstvom, pa često i zastrašujućim primjerima mučenja i ubojstva civila i/ili zarobljenih vojnika. U slučaju iznude nih migracija, ljudi napuštaju dom jer očekuju zlo i teškoće, prisutna je opća prijetnja, ali ih nitko izravno ne protjeruje iz naselja. Za razumijevanje problema suživota, ta razlika u ratnom statusu većine Hrvata i Srba svakako je važna i utječe na pitanja pomirenja, oprosta, tolerancije i mogućeg suživota. Povratak ratnih migranata u njihove kuće i stanove ima više aspekata, od socioekonomskih (pitanja razrušenosti, obnove, izgradnje, useljenja drugih u njihove domove) do sociopsiholoških (sjećanja na rat, percepcija susjeda i prijatelja u ratnim sukobima, ponovni suživot i sl.). Iako je materijalni čimbenik povratka vrlo važan, osobito u tako razrušenom gradu kakav je Vukovar, sociopsihološki aspekt povratka čini se još težim i problematičnijim. Je li moguće i kako obnoviti mrežu primarnih socijalnih odnosa (susjedstvo, prijateljstvo, kumstvo, rodbinske, pa i bračne veze) u polju socijalne interakcije Hrvata i Srba?

Kako budućnost međunacionalnih odnosa u hrvatskom Podunavlju zamišljaju učenici srednjoškolci? Prema njihovom mišljenju, normalizaciju hrvatsko-srpskih

4 Erdutski sporazum o mirnoj reintegraciji hrvatskog Podunavlja u hrvatski državopravni ustroj potpisan je u Erdutu 12. studenog 1995. Osim tog sporazuma, školski sustav u hrvatskom Podunavlju temelji se na Zakonu o odgoju i obrazovanju nacionalnih manjina u Hrvatskoj. U Vukovarsko-srijemskoj županiji (podaci za 2002.) ima 3.300 učenika srpske nacionalnosti, a iste godine je bilo 6 osnovnih škola u kojima se nastava održavala samo na srpskom jeziku, ali po hrvatskom nastavnom planu i programu, dok je u 5 osnovnih škola nastava kombinirana na hrvatskom i na srpskom.

5 Slika Vukovara i dalje je naglašeno ratna, s brojnim primjerima posljedica granatiranja grada i uništavanja njegove urbane strukture. Grad se obnavlja, što je također očito, ali razaranje je pogodilo većinu zgrada, pa će obnova još potrajati.

6 W. Petersen razlikuje dva podtipa nedobrovoljnih migranata: iznude ne i prisilne. Iznude ni su migranti oni koji svoje domove napuštaju zbog prijetnje ili zlostavljanja, ali sami akteri mogu izabrati između odlaska i ostanaka (npr. Vukovar prije srpskog osvajanja 1991.). Prisilni su rezultat izravnog protjerivanja, bez mogućnosti izbora (Vukovar poslije osvajanja).

odnosa najviše kočē sudionici rata, ekstremisti i roditelji. Učenici Hrvati smatraju usto da bi se Srbi trebali ispričati za ono što se dogodilo 1991. u Vukovaru, jer su oni porušili grad i protjerali civilno stanovništvo. Ističu također ponašanje Srba u školi, od nastavnika do učenika, koji nastoje zaobići ratne teme. Sjećanje Hrvata je u hijerarhiziranom prostoru dominantnije i dio je pobjedničke paradigme koja je vezana za osamostaljenje Hrvatske i oslobođanje njezina teritorija. Pritom, znatan udjel srpske nacionalne manjine u Vukovaru i okolici ignorira kulturalno sjećanje ili se u neformalnim situacijama prema komunikacijskom sjećanju Hrvata i kulturalnom sjećanju hrvatskih institucija postavlja konfliktualno. Slojevitost ratnih događanja sadrži i srpska sjećanja na traume i žrtve, koja se u novim sociopolitičkim okolnostima teže probijaju u javnost. Kolektivno pamćenje skupine ljudi, posebno nacionalnih, socijalizacijom stvaraju i uče pa ih dekodiraju i konvertiraju u vlastiti identitet, što pojedinci prilagođavaju samoviđenju sebe i vlastite skupine (Kuljić, 2006.). Političko i sociopsihološko okruženje nakon mirne reintegracije tog prostora u hrvatski državnopravni sustav se promijenilo, a to mijenja i poziciju aktera sukoba. Srpsko stanovništvo suočeno je s vrijednosno potpuno drugačijim interpretacijama rata, što svakako dodatno opterećuje hrvatsko-srpske odnose. Osim toga, nije se dogodilo temeljito prevrednovanje uloge Srba iz hrvatskog Podunavlja u ratnim sukobima, što je svakako jedan od važnijih preduvjeta koji Hrvati uključuju u moguću „projekt“ pomirenja i suživota. Učenici Srbi prilično kritički govore o roditeljima koji prema njihovom mišljenju djecu „uče glupostima“. Očito, u pitanju su „ratne gluposti“ i posve oprečne interpretacije ratnih događaja. Hrvatske „političke istine“ o Vukovaru teško će prihvatiti Srbi u hrvatskom Podunavlju. Tek će znatniji vremenski odmak od ratnih zbivanja ublažiti stavove stanovnika i omogućiti razvijenu varijantu suživota Hrvata i Srba. Učenici Srbi još ističu značaj i ulogu medija i škole, uz njihovu veću angažiranost od dosadašnje u obnovi suživota i međusobne tolerancije.

3. SUKOB I SURADNJA U LOKALNIM ZAJEDNICAMA NA BIVŠIM RATNIM PROSTORIMA

Uz suradnju, sukobi u društvu čine važne obrasce socijalne interakcije i umnogome određuju dinamiku društva i socijalnih odnosa. O mogućim funkcijama društvenog sukoba pisao je Lewis A. Coser. Kako će sukob djelovati, ovisi o problemu koji je njegov uzrok, ali i o makropo-

retku unutar kojeg se sukob rješava, sredstvima kojima se rješava, odnosu snaga između aktera sukoba i još nekim čimbenicima. Ako su vrijednosti aktera sukoba u odnosu na društveni sustav posve divergentne (kao u slučaju rata u Hrvatskoj i rata protiv Hrvatske 1991.-1995.), postoji opasnost da se društvena struktura razruši (Coser, u Kuvačić, 1990., 393). Sukob je naročito intenzivan ako su akteri potpuno uključeni u grupu: "Dakle, što je grupa čvršća, to je sukob intenzivniji. Ako su članovi potpuno uključeni u sukob koji se prigušuje, i ako on usprkos tome izbije, tada je vjerojatno da će konflikt ugroziti same osnove odnosa. U grupama s pojedincima koji sudjeluju samo djelomično, manje je vjerojatno da će sukob biti razoran. U takvim grupama događaju se mnogostruki konflikti. To je ustvari zaštita protiv rušenja konsenzusa: energija članova grupe je mobilizirana u mnogim pravcima i stoga se ne može usmjeriti na jedan jedini sukob koji presijeca grupu" (Coser, u Kuvačić, 1990., 394). Nacionalna homogenizacija i sukobi oko uređenja/disolucije države potpuno su analogni sa prvim konceptom, izrazito razorne linije sukoba. Dodirnih točaka hrvatskih i srpskih programa i koncepata (državnih i nacionalnih) nije bilo, pa je politički konflikt nastavljen ratnim.

Poslijeratna situacija, s različito pozicioniranim skupinama povratnika i useljenika (socioekonomski, socio psihološki, pa donekle i pravno-politički), više sliči modelu eventualnog sukoba koji uključuju više linija koje ga mogu prouzročiti, ali s mnogo manje intenziteta od onoga prvoga. Glavna linija sukoba više nije aktualna, državne su granice definirane, a nacionalna homogenizacija ustupa mjesto divergentnim, pa i konfliktnim pozicijama sudionika nacionalne homogenizacije. Ratni migranti sebe ne percipiraju više samo kao Hrvate ili Srbe, već kao dio socijalne strukture i uglavnom kao skupine s društvene margine. Pitanja gospodarskih resursa (nalaženje posla, uređenje zemljišta, razminiranje, poduzetničke inicijative), participacija u kulturno-simboličkoj sferi (školovanje djece, prekvalifikacija), dostupnost institucija i pravedna zakonska regulativa, ali i percepcija ratnih aktivnosti aktera, dovode do sukoba ili barem napetosti koje pojedince unutar skupine ratnih migranata uključuje u višestruke linije fragmentacije socijalnog tkiva na mikrorazini. Animiziteti pa i eventualni sukobi još će uvijek u poslijeratnom razdoblju najviše uključivati nacionalnu dimenziju (Hrvati - Srbi), što je posljedica ratnih trauma i političkoideoloških poruka koje čine etnonacionalni sindrom (Dugandžija, 2004.). Sukobi će se nadalje vjerojatno sve više očitovati na relaciji doseljeno - starosjedilačko stanov-

ništvo, a onda i unutar skupina, slijedeći različite pozicije pojedinaca i podskupina (obitelj, susjedstvo i sl.) i njihove aspiracije na dosta ograničenu ponudu resursa u lokalnim zajednicama. Poslijeratna situacija sa svojim aktiviranjem demokratskih institucija, uz zaštitu manjina i afirmaciju prava svih stanovnika lokalnih zajednica, omogućit će stvaranje nove socijalne strukture na lokalnoj razini. Kako ističe Coser, "...čim se uzroci nezadovoljstva donekle uklone, ponovo se uspostavlja ravnoteža na novoj osnovi. Dakle, društvena struktura, koja otvara prostor za sukob, raspolaze značajnim sredstvom održavanja ravnoteže na bazi modifikacije uvjeta za odnose moći" (Coser, u Kuvaić, 1990., 396). Sukobe je moguće razlikovati i s obzirom na načine rješavanja. Tako se u *Leksikonu temeljnih pojmova politike* navodi da se sukobi dijele "na one koji se rješavaju silom (što je u suvremenim društvima u načelu iznimno i nezakonito) i one koji se rješavaju političkim sredstvima u užem smislu riječi (izborima, pregovorima i sl.). Pluralistički ustrojene zajednice razlikuju se od ostalih upravo po tome što se sukobi institucionaliziraju" (Leksikon, 1990., 95). Sukobi u lokalnim zajednicama nakon rata još uvijek slijede temeljnu ratnu liniju sukoba, samo drugačijeg intenziteta, promijenjenih oblika i u drugačijim sociopolitičkim okolnostima. To potvrđuju incidenti kojima je temeljni uzrok pripadnost naciji, ali se sukobi disperziraju i u neke druge sfere, poput imovinskopravnih (problem useljenih kuća) ili nekih drugih.

Suradnja u radu, međusobno pomaganje, trgovina, prodaja usluga, sve to čini materijalni aspekt socijalne interakcije ljudi u jednom naselju i njegovoj okolici. Lokalne zajednice mogu funkcionirati kao umreženi socijalni prostori ako se ljudi različitih subidentitetskih obilježja međusobno dopunjuju. Funkcionalna integracija čini temelj socijalnog habitusa lokalnih zajednica. Prijeratni socijalni odnosi, naročito u seoskim zajednicama, sadržavali su bogatu i prilično intenzivnu suradnju lokalnih aktera. Pomaganje u poljskim radovima, od sjetve do berbe i žetve, prijevozu, gradnji kuća, čuvanju stoke, oblici su suradnje koja je uključivala i ljude različitih nacionalnosti. Hrvati i Srbi su u prijeratnom razdoblju bili sudionici takvih obrazaca socijalne interakcije. Ratni sukobi su znatno poremetili, a u mnogim slučajevima i do kraja uništili sve oblike suradnje pripadnika tih nacionalnih entiteta. Temeljno pitanje koje se nameće nakon završetka rata i povratka/useljavanja ratnih migranata u bivše ratne destinacije, je li moguća normativna i funkcionalna integracija svih stanovnika lokalnih zajednica, napose Hrvata i Srba?

4. SUKOBI, SURADNJA I KOMUNIKACIJA RATNIH MIGRANATA (HRVATA I SRBA) U POSLIJERATNOM RAZDOBLJU: (EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE - ISTOČNA SLAVONIJA, ZAPADNA SLAVONIJA, BANIJA, DALMACIJA)

U istraživanju je obrađen prostor zapadne i istočne Slavonije, Banije i Dalmacije⁷ i to tri skupine ratnih migranata i ratnih stradalnika.⁸ Provedeno je od rujna do prosinca 2004. godine u selima i gradovima zapadne i istočne Slavonije, a od ožujka do svibnja 2005. na Baniji i u Dalmaciji. Prema dostupnim podacima, na tim prostorima u populaciji koju istražujemo nalazi se približno⁹:

<u>zapadna Slavonija</u>	<u>istočna Slavonija</u>
Hrvati povratnici ...10.737	Hrvati povratnici ...83.445
Srbi povratnici 8.198	Srbi povratnici 7.081
<u>Useljenici ..... 34.197¹⁰</u>	<u>Useljenici ..... 22.475¹¹</u>
Ukupno 53.132	Ukupno 113.001

7 Istraživanje je dio projekta pod nazivom Domovinski rat i promjene etničke strukture stanovništva pod vodstvom Ive Paića. U projektu su još sudjelovali Ivan Lajić i Dragutin Babić. Anketari su bili učenici i studenti te sami istraživači. Anketno ispitivanje provedeno je u slijedećim naseljima, zapadna Slavonija: Stara Gradiška, Okučani, Vrbovljani, Trnava, Čovac, Medari, Dragalić, Smrtić, Šeovica, Pakrac, Ratkovac, Bučje, Gredani. Istočna Slavonija, Vukovar (Mitnica, Sajmište, Trpinjska cesta, Lužac, Priljevo), Borovo naselje, Borovo, Novi Čeminac, Stari Čeminac, Bolman, Jagodnjak. Banija, Petrinja, Glina, Blinjski Kut, Kinjačka. Dalmacija, Knin, Vačani, Dobrijevići, Kruševo, Grabovac, Šopot, Gaćeleze, Pristeg, Stankovci, Bila Vlaka, Ceranje Gornje, Čista Velika, Čista Mala, Krković, Budak, Dobra Voda, Pamučari, Bratiškovci. Istraživanje je provedeno u jesen 2004. i u proljeće 2005.

8 Nisu svi ispitanici svrstani u kategoriju ratnih migranata. U istočnoj Slavoniji Srbi starosjedioci uglavnom nisu napuštali taj prostor, a većina izbjeglica i raseljenih osoba vratila se kućama. Stoga, za razliku od istraživanja iz 1999., u ovom, umjesto termina povratnici Hrvati i povratnici Srbi koristimo termine Hrvati starosjedioci i Srbi starosjedioci, dok za useljeno stanovništvo umjesto termina izbjeglice-useljenici zbog promjene socioprostornog statusa koristimo termin useljenici.

9 U obradi rezultata istraživanja pokušali smo koristiti ponderiranje rezultata, no u tom slučaju mnogim odgovorima ne bi bilo moguće, zbog nedostatnih očekivanih frekvencija, koristiti χ^2 test, pa smo rezultate obradili na stvarnom broju ispitanika. Stoga, uzorak nije proporcionalan ispitivanoj populaciji, pa u istraživanju zbog toga koristimo kvotni uzorak.

10 Od ukupnog broja useljenika u zapadnu Slavoniju 29.133 doselilo se iz Bosne i Hercegovine, a 5.064 iz tadašnje Srbije i Crne Gore (*Popis stanovništva 2001 (2002): Državni zavod za statistiku*).

11 Od ukupnog broja useljenika u istočnu Slavoniju 17.841 ih doselilo se iz Bosne i Hercegovine a 4.634 iz Srbije i Crne Gore (*Popis stanovništva 2001 (2002): Državni zavod za statistiku*).

Banija	Dalmacija
Hrvati povratnici ... 32.764	Hrvati povratnici ... 59.923
Srbi povratnici 31.731	Srbi povratnici 37.268
Useljenici ..... 14.845 ¹²	Useljenici ..... 17.466 ¹³
Ukupno 79.340	Ukupno 114.657

Koristili smo anketni upitnik sastavljen od 48 pitanja zatvorenog tipa, a istraživanjem su obuhvaćena sljedeća obilježja ispitanika: socioprostorni status (Hrvati starosjedioci, Srbi starosjedioci, useljenici), dob (18-40, 41-60 i 61 godina i više), spol (muški, ženski), školska sprema (bez osnovne, osnovna, više od osnovne) i regionalna pripadnost (zapadna Slavonija, istočna Slavonija, Banija, Dalmacija). U ovom radu obrađujemo varijablu socioprostorni status ispitanika i njihovu regionalnu pripadnost u relaciji s pitanjima značajnim za našu temu. Dobiveni odgovori obrađeni su na računalo odgovarajućim programom, a statistička značajnost razlika u odgovorima ispitanika testirana je χ^2 testom.

Ima li u selima i gradovima koji su bili zahvaćeni ratom još uvijek sukoba? Tko se sukobljava, tko je glavni krivac za sukobe i zbog čega se ljudi u tim prostorima najčešće sukobljavaju?

Tablica 1.
Regionalna pripadnost i sukobi u vrijeme anketiranja¹⁴

Regionalna pripadnost	Da, manje	Da, jednako	Da, više	Ne, nema sukoba	Ukupno
Zapadna Slavonija	57 24,9 %	2 0,9 %	0 0,0 %	170 74,2 %	229 100,0 %
Istočna Slavonija	140 66,0 %	30 14,2 %	21 9,9 %	21 9,9 %	212 100,0 %
Banija	68 32,1 %	3 1,4 %	0 0,0 %	141 66,5 %	212 100,0 %
Dalmacija	46 22,0 %	14 6,7 %	2 1,0 %	147 70,3 %	209 100,0 %
Ukupno	311 36,1 %	49 5,7 %	23 2,7 %	479 55,6 %	862 100,0 %

χ^2 278.638   razina značajnosti (significance).000
df 9   p < 0.05

12 Od ukupnog broja useljenika na Baniju, 13.973 doselilo se iz Bosne i Hercegovine, a 872 iz Srbije i Crne Gore (*Popis stanovništva 2001 (2002): Državni zavod za statistiku*).

13 Od ukupnog broja useljenika u Dalmaciju, 15.368 doselilo se iz Bosne i Hercegovine, a 2.098 iz Srbije i Crne Gore (*Popis stanovništva 2001 (2002): Državni zavod za statistiku*).

14 Anketno pitanje bilo je: Ima li sada sukoba?

Tablica 2. Regionalna pripadnost i uzroci sukoba¹⁵

Regionalna pripadnost	Sjećanje na rat potiče sukobe	Različita nacionalnost je uzrok sukoba	Problemi oko imovine dovode do sukoba	Ukupno
Zapadna Slavonija	28 31,8 %	16 18,2 %	44 50,0 %	88 100,0 %
Istočna Slavonija	99 51,6 %	78 40,6 %	15 7,8 %	192 100,0 %
Banija	40 38,5 %	22 21,2 %	42 40,4 %	104 100,0 %
Dalmacija	18 20,0 %	21 23,3 %	51 56,7 %	90 100,0 %
Ukupno	185 39,0 %	137 28,9 %	152 32,1 %	474 100,0 %

χ^2 96.288   razina značajnosti .000
df 6   p < 0.05

Tablica 3. Socioprostorni status i ocjena krivnje za sukobe³

Socioprostorni status	Hrvati starosjedioci	Srbi starosjedioci	Useljenici	Vlast	Mediji	Neki drugi akteri	Ukupno
Hrvati starosjedioci	6 4,2 %	45 31,7 %	18 12,7 %	39 27,5 %	22 15,5 %	12 8,5 %	142 100,0 %
Srbi starosjedioci	18 9,9 %	1 0,6 %	34 18,8 %	74 40,9 %	33 18,2 %	21 11,6 %	181 100,0 %
Useljenici	13 8,7 %	42 28,2 %	1 0,7 %	62 41,6 %	19 12,8 %	12 8,1 %	149 100,0 %
Ukupno	37 7,8 %	88 18,6 %	53 11,2 %	175 37,1 %	74 15,7 %	45 9,5 %	472 100,0 %

χ^2 87.786   razina značajnosti .000
df 10   p < 0.05

Uz suradnju, kako smo rekli, sukobi su temeljne sastavnice društvenih procesa i njihov važan pokretač. Socijalizam je nastojao i uglavnom uspijevao držati pod kontrolom establishmenta većinu društvenih sukoba. Pritom, kako je elaborirao Josip Županov, „društveni ugovor“ između nomenklature i radništva, kao svojevrsne zamje-

15 Anketno pitanje bilo je: Zbog čega se ljudi najčešće sukobljavaju ovdje nakon povratka?

16 Anketno pitanje bilo je: Ukoliko je bilo sukoba i ukoliko ih još ima, tko je najviše kriv za njih?

ne za civilno društvo, predstavlja amortizaciju pa i branu sukobima (Županov, 2002.). Tako je bilo sve dok su obje strane mogle ispunjavati svoj dio „ugovora“, do kraha socijalističkih poredaka. U slučaju eskalacije društvenih sukoba, naročito onih u čijim je temeljima nacionalno, za njihovog zaustavljanje bila je upotrijebljena represija. Tako je gušena svaka pluralizacija javne scene, a ona je u društvu s etničkim oblikom nacije gotovo uvijek poprimala etnonacionalne dimenzije i završila borbom za nacionalne ciljeve. Svi ostali zahtjevi/interesi, što je najbolje pokazala tranzicija iz socijalizma u građanski tip poretka, padali su u drugi plan. Počelo je s političkim sukobima oko preuređenja federacije i pitanja samostalnosti pojedinih republika, uz izrazitu simboličku kontaminaciju političkog prostora, pa su stereotipi, predrasude i stigmatizacija nacionalno Drogoga poprimili shizofrene razmjere. Pripremljen je teren za diskriminatorno i agresivno djelovanje prema pripadnicima druge nacionalnosti. Pritom je najveći generator svih tih zbivanja bio srpski nacionalni ekspanzionizam, koji je stvaranjem tzv. SAO Krajine u Hrvatskoj nastojao odcijepiti dijelove hrvatskog državnog teritorija, pripojiti ih Srbiji, uz posljedicu etnički očišćenog teritorija i protjerivanja nesrpskog stanovništva (uglavnom etničkih Hrvata). U ratu za oslobođanje dijelova hrvatskog teritorija, hrvatske vojnopolicijske formacije također su počinile zločine u srpskim selima, a u ratu i nakon rata spaljeni su deseci tisuća kuća u kojima su prije rata i u samom ratu živjeli Srbi. Sveopća pljačka i rušenje bilo je zajedničko obilježje hrvatskog i srpskog etnonacionalizma. Kako ističe Duško Sekulić, sukob je „govoreći sociološkim jezikom, varijabla, tj. on nastaje i nestaje, iznova se javlja u različitim formama i intenzitetima“ (Sekulić, 2004.). Primijeni li se to na sukobe u bivšoj Jugoslaviji, oni nisu konstanta u socijalnim odnosima nacija niti se mogu objasniti „iskonskom mržnjom“, kako je dio zapadne javnosti mislio, već specifičnim političkim zahtjevima i njihovom operacionalizacijom, sve do primjene oružane sile. Stoga sukobi na prostoru bivše države nisu bili prvenstveno etnički, već politički sukobi s nacionalnim ciljevima ugrađenim u političke projekte. Etničko je u osnovi nepolitičko i pretpolitičko, pa se prihvaćanjem tog termina sukobima u bivšoj SFRJ oduzima politički sadržaj i tome sukladni ciljevi, a što je glavni uzrok tih ratova (Vrcan, 2002.).

Što se događa nakon završetka ratnih sukoba, desetak godina poslije? Ima li razlike u učestalosti sukoba između hrvatskih regija u kojima je provedeno naše istraživanje? Tko je prema mišljenju ispitanika glavni krivac za sukobe? Koji razlog ispitanici Hrvati i Srbi različitog socioprostornog statusa smatraju najvažnijim pokretačem sukoba na-

kon rata? Istraživanje pokazuje da su sukobi i dalje prisutni u lokalnom mikrosocijalnom ambijentu na bivšim ratnim prostorima, a gotovo polovica ispitanika primjećuje sukobe i u vrijeme anketiranja. Stanje nije jednako u svim regijama. U tri regije velika većina ispitanika tvrdi da kod njih nema sukoba, dok u istočnoj Slavoniji tek desetina ispitanika ne primjećuje sukobljavanje između pripadnika različitih skupina ratnih migranata i stanovništva koje nije napuštalo svoje domove. Ti sukobi imaju izrazitu etnonacionalnu dimenziju, a glavni su akteri sukoba pripadnici hrvatske i srpske nacije. Prema iskazima većine ispitanika, i u istočnoj Slavoniji sukoba ima manje nego prije, ali još uvijek mnogi ističu da ih je jednako mnogo pa i više nego prije. Ratna zbivanja u istočnoj Slavoniji, izrazito brutalno razaranje grada Vukovara, protjerivanje civilnog stanovništva (uglavnom etničkih Hrvata), mirna integracija toga prostora u ustavnopolitički i društveni ustroj Hrvatske i drugačija sociodemografska struktura srpske populacije u odnosu na ostale ratne prostore, najvažniji su činioci koji utječu na još uvijek znatnu prisutnost sukoba u toj hrvatskoj regiji.

Sjećanje na rat najviše opterećuje sudionike socijalne interakcije i reducira komunikacijske obrasce u lokalnim zajednicama Vukovara i okolice. Slično je i u drugim regijama, samo u manjoj mjeri. Komunikacijsko sjećanje vjerojatno će znatno duže od kulturalnoga inhibirati međunacionalnu komunikaciju i to svojim negativnim, ali i nekim pozitivnim primjerima. Razgovori u obitelji, vršnjačkoj skupini, uličnom i seoskom ambijentu, opterećivat će međusobnu komunikaciju Hrvata i Srba, a neki primjeri suživota, tolerancije, međusobnog pomaganja, barem će donekle amortizirati konfliktnu i netolerantnu atmosferu. Rat je strukturalno i dinamički proces koji izrazito emocionalno oblikuje kolektivni imaginarij zajednice, tako da će njegov utjecaj biti dugotrajniji i intenzivniji u usporedbi s primjerima suživota iz mirnodopskog razdoblja ili požrtvovnih primjera međunacionalnog pomaganja i zaštite u ratu. Drugi važan razlog sukobljavanja nakon rata u istočnoj Slavoniji jest različita nacionalnost. Hrvati i Srbi u toj su regiji na većoj socijalnoj distanci u drugim bivšim ratnim prostorima. Posebne smjene za učenike Hrvate i Srbe, različiti kafići, sukobi na nogometnim utakmicama i drugim sportskim susretima, sve to rezultira odvojenošću pripadnika tih nacionalnih skupina, a djelomična segregacija obilježje je javne i komunikacijske scene Vukovara i okolice. U ostale tri regije sukobi oko imovine u čijem su središtu kuće Srba starosjedilaca u koje su ušli useljenici iz Bosne i Hercegovine, glavni su razlog sukoba u vrijeme anketiranja. Hrvatske vlasti postupno vraćaju imovinu vlasnicima a stambeni problem useljenika rješavaju se na

druge načine, što smanjuje konfliktnost u lokalnim zajednicama. Djelomični transfer sukoba sa sociopsihološke na imovinskopravnu razinu smanjuje kolektivne tenzije u mikrosocijalnom ambijentu i barem djelomično svodi probleme na individualnu razinu.

U odgovorima ispitanika nalazimo razmišljanja o krivcima i odgovornima za sukobe. Sve tri ispitivane skupine smatraju vlast najvećim krivcem za sukobe. Percepcija nedovoljnog rješavanja problema na tim prostorima, periferni socioprostorni ambijent, gospodarska nerazvijenost, sve to upućuje na aktivnost vlasti i njihovu percipiranu odgovornost za situaciju u lokalnom mikrosocijalnom ambijentu. Medije, također, sve skupine ističu kao prilično odgovorne za sukobe u poslijeratnom razdoblju. Medijski je prostor s jedne strane pod utjecajem dominantnih vrijednosnih obilježja, a tu je nakon rata etnonacionalna naracija bila još uvijek dominantna, a s druge je otvoren javnosti. Uključivanje gledatelja, slušatelja i čitatelja u medijske rasprave unosi izrazito emocionalno nabijenu retoriku, što svakako pridonosi konfliktualnosti u lokalnim zajednicama. Za pripadnike triju ispitivanih skupina krivci su oni drugi oko njih - za Hrvate starosjedioce Srbi, za Srbe starosjedioce domicilni Hrvati i useljenici, a za useljenike Srbi starosjedioci i nešto manje Hrvati starosjedioci.

Kakav je odnos ispitanika prema osobama druge nacionalnosti (Hrvatima/Srbima) i ima li razlika u njihovim socijalnim relacijama u regijama u kojima je istraživanje obavljeno?

Tablica 4. Socioprostorni status i odnos prema ljudima druge nacionalnosti (Hrvatima/Srbima)¹⁷

Socioprostorni status	Oni me uopće ne zanimaju	Samo ih pozdravim	Nakratko popričamo	Ponekad razgovaramo i duže vrijeme	Sada se već družimo kao da se ništa nije dogodilo	Ukupno
Hrvati starosjedioci	75 25,4 %	73 24,7 %	49 16,6 %	53 18,0 %	45 15,3 %	295 100,0 %
Srbi starosjedioci	19 6,5 %	44 15,1 %	61 20,9 %	90 30,8 %	78 26,7 %	292 100,0 %
Useljenici	43 15,6 %	53 19,2 %	70 25,4 %	63 22,8 %	47 17,0 %	276 100,0 %
Ukupno	137 15,9 %	170 19,7 %	180 20,9 %	206 23,9 %	170 19,7 %	863 100,0 %

χ^2 66.960
df 8
razina značajnosti
p < 0.00
.000

¹⁷ Anketno pitanje bilo je: Kako se odnosite prema ljudima druge nacionalnosti (Hrvatima/Srbima) ovdje?

Regionalna pripadnost	Oni me uopće ne zanimaju	Samo ih pozdravim	Nakratko popričamo	Ponekad razgovaramo i duže vrijeme	Sada se već družimo kao da se ništa nije dogodilo	Ukupno
Zapadna Slavonija	25 10,9 %	41 17,9 %	51 22,3 %	58 25,3 %	54 23,6 %	229 100,0 %
Istočna Slavonija	57 26,8 %	58 27,2 %	46 21,6 %	31 14,6 %	21 9,9 %	213 100,0 %
Banija	30 14,2 %	35 16,5 %	43 20,3 %	49 23,1 %	55 25,9 %	212 100,0 %
Dalmacija	25 12,0 %	36 17,2 %	40 19,1 %	68 32,5 %	40 19,1 %	209 100,0 %
Ukupno	137 15,9 %	170 19,7 %	180 20,9 %	206 23,9 %	170 19,7 %	863 100,0 %

Tablica 5.
Regionalna pripadnost i odnos prema ljudima druge nacionalnosti (Hrvatima/Srbima)

χ^2 61.739   razina značajnosti .000
df 12   p < 0.00

Socijalnointerakcijska dimenzija obnove/uspostave lokalnih zajednica i vraćanja njihovog multietničkog karaktera presudno utječe na obnovu mrežne strukture primarnih socijalnih veza na bivšim ratnim prostorima. Pritom, kako ističu neki autori, „...rasprava o socijalnoj integraciji biva uvučena u međuigru lokalnoga, nacionalnog i nadnacionalnog” (Banovac, Boneta, 2006., 22), a pritom je temeljno pitanje koja je od tih dimenzija najvažnija. Slijedom događanja uoči rata i naročito za vrijeme ratnih sukoba i uzročnopoljsedničnih relacija koje su generirale dezintegraciju lokalnih zajednica i destrukciju njihova socijalnog habitusa, osobito njegove nacionalne dimenzije, može se doći do mogućih činilaca i okolnosti koje su nužne za moguću ponovnu integraciju različitog stanovništva u te zajednice kao i za vraćanje njihove multietničnosti. Što je u temelju dezintegracije seoskih i gradskih lokaliteta na prostorima posebne državne skrbi (bivšim ratnim lokacijama)? Odgovor bi mogao biti: etnonacionalizam u kombinaciji s drugim činiocima koji djeluju destruktivno i konfliktno i razaraju socijalni supstrat zajednica. Zašto ipak najviše etnonacionalizam i na koji je način došlo do intenzivne etnifikacije javnog života, posebno politike (Vrcan, 2002.)? U procesu raspada države i dugotrajne krize socijalističkog poretka atrofirala je postupno i njihova ideologijska dimenzija. „Klasno“ i „međunacionalno“ kao paradigma socijalne konstrukcije poretka i njegove operativne izvedbe nisu više pogodovali novim/starim aspirantima na vlast i nisu bili pogodan medij za razrješavanje sociopolitičke

i gospodarske krize. Tražen je supstitut, a u društvima izrazite kolektivističke tradicije, bez jače tradicije liberalne demokracije i s dominantnim etničkim konceptom nacije, bilo je više nego očito da će nacionalna/nacionalistička paradigma biti ta zamjena i moćan pokretač stanovništva u redefiniranju poretka i države.

Etnonacionalizam u svojim različitim oblicima, od napadačkog do obrambenog, ali i u njihovom isprepletanju, utjecao je na ljudske sudbine i živote ljudi u lokalnim zajednicama i svakako je najviše pridonio njihovoj destrukciji. Što se događa poslije rata, koliko je etnonacionalizam još uvijek prepreka obnovi multietničkih lokalnih zajednica i kakva je razlika između hrvatskog i srpskog etnonacionalizma? Na pitanje o komunikaciji i percepciji Hrvata/Srba u poslijeratnom razdoblju, ispitanici odgovaraju različito. Hrvati starosjedioci pokazuju najmanje zanimanje za „one druge“, pa četvrtina ispitanika ističe da ih Srbi uopće ne zanimaju. Sociostatusna pozicija te skupine u poslijeratnom je razdoblju bolja od drugih dviju, što svakako utječe na osobne probitke aktera i njihovu stratificiranost u socijalnim sferama društva, naročito ekonomskoj. Ratno stradalništvo, zavičajnost, percepcija države u suglasju s njezinom etničkom „slikom“ te srpske ratne uloge, kao i kasnije interpretativne naracije o Srbima, uzrokovale su takav otklon od Srba u korpusu Hrvata starosjedilaca. Ostale dvije skupine manje su sklone ignorirati nacionalno druge. Useljenici se ponašaju kao imigrantska skupina, pokušavaju se integrirati u novi socioprostorni ambijent, ponajprije iz praktičnih razloga i radi elementarnog preživljavanja. Uz to, za njih su to neki drugi Srbi/Hrvati a ne oni iz njihova kraja s kojima su imali probleme, sukobe ili su ih ovi protjerali. Srbi starosjedioci, osim u hrvatskom Podunavlju, izrazito su ranjiva i stigmatizirana skupina, pa to znatno utječe na njihove stavove i ponašanje prema Hrvatima, što se može interpretirati kao hiperkooperativnost uzrokovana prije svega njihovim izrazitim diverzitetom uoči rata, a posebno u ratu u odnosu na Hrvatsku i malim kapacitetom te skupine nakon rata (Pusić, 1995.).¹⁸ Useljenici su negdje između dviju prethodnih skupina, a ton takvim stavovima, pored socioprostorne različitosti u odnosu na domicilno stanovništvo, daje svakako i njihova nacionalna mješovitost (u ovom uzorku u tri regije Hrvati, u jednoj Srbi). Njihova je moguća prednost, a ujedno čini-

18 E. Pusić analizira probleme identiteta u interakciji s diverzitetom (razlikom) i kapacitetom (mogućnosti prevladavanja razlika), sve to primjenjujući na etnički/nacionalni identitet i srpski diverzitet u Hrvatskoj u odnosu na političku cjelinu, kao i problem ovladavanja hrvatskim javnim prostorom.

lac amortizacije neugodnih i negativnih percepcija osoba druge nacionalnosti, to što se prije rata nisu poznavali. No, to može biti i hendikep u mogućoj uspostavi komunikacijskih obrazaca s njima. Prema regijama, po međunarodnim animozitetima, segregaciji i tek rudimentarnim oblicima suživota izdvaja se istočna Slavonija. U toj je regiji dvostruko više onih koji su potpuno nezainteresirani za susjede Hrvate odnosno Srbe, a što je pokazatelj još uvijek znatne socijalne distance između pripadnika tih dviju nacija i veće opterećenosti ratnim traumama u odnosu na druge dijelove Hrvatske. Različiti su modusi komunikacije Hrvata i Srba, od tek sporadičnih kontakata do dugotrajnijeg komuniciranja, a petina ispitanika u ukupnoj ispitanoj populaciji ističe da se druže s onima drugima kao da rata nije bilo. I tu se istočna Slavonija izdvaja manjim udjelom takvih slučajeva u ukupnoj populaciji, a donekle je i u Dalmaciji stanje teže nego u zapadnoj Slavoniji i na Baniji, koje su u multietničkoj koegzistenciji nešto bolje pozicionirane nego druge dvije regije.

Imaju li ispitanici i nakon rata problema zbog svoje nacionalnosti, što svjedoči o prisutnom etnonacionalizmu i „etničkom“ konceptu društva, te nadalje, koje skupine ispitanika više percipiraju probleme te vrste i kakvo je stanje u četiri regije u kojima je provedeno istraživanje?

Tablica 6.
 Socioprostorni status i suradnja sa pripadnicima drugih skupina¹⁹

Socioprostorni status	S Hrvatima starosjediocima	Sa Srbima starosjediocima	S useljenicima	Ni s jednim	Podjednako s jednim i drugima	Ukupno
Hrvati starosjedioci	9 3,1 %	36 12,2 %	34 11,5 %	100 33,9 %	116 39,3 %	295 100,0 %
Srbi starosjedioci	81 27,7 %	8 2,7 %	19 6,5 %	31 10,6 %	153 52,4 %	292 100,0 %
Useljenici	69 25,0 %	37 13,4 %	5 1,8 %	28 10,1 %	137 49,6 %	276 100,0 %
Ukupno	159 18,4 %	81 9,4 %	58 6,7 %	159 18,4 %	406 47,0 %	863 100,0 %
		χ^2	163.294	razina značajnosti	.000	
		df	8	p < 0.05		

19 Anketno pitanje bilo je: S kime se vi, iz drugih skupina ovdje, pretežno družite i surađujete? (Iako u anketi nije bilo predviđen odgovor koji se odnosi na komunikaciju s pripadnicima vlastite skupine, utoliko što se to podrazumijeva, nekoliko ispitanika iz svake skupine ipak je tako odgovorilo, pa smo te odgovore također obradili).

Regionalna pripadnost	S Hrvatima starosjedio-cima	Sa Srbima starosjedio-cima	S useljени-cima	Ni s jednima	Podjednako s jednima i drugima	Ukupno
Zapadna Slavonija	57 24,9 %	8 3,5 %	22 9,6 %	48 21,0 %	94 41,0 %	229 100,0 %
Istočna Slavonija	5 2,3 %	42 19,7 %	22 10,3 %	55 25,8 %	89 41,8 %	213 100,0 %
Banija	45 21,2 %	6 2,8 %	10 4,7 %	17 8,0 %	134 63,2 %	212 100,0 %
Dalmacija	52 24,9 %	25 12,0 %	4 1,9 %	39 18,7 %	89 42,6 %	209 100,0 %
Ukupno	159 18,4 %	81 9,4 %	58 6,7 %	159 18,4 %	406 47,0 %	863 100,0 %

χ^2 135.260   razina značajnosti   .000
df 12   p < 0.05

Tablica 7.
Regionalna pripadnost i suradnja sa pripadnicima drugih skupina

Suradnja različitih pojedinaca i skupina u lokalnim zajednicama čini samu bit njihove funkcionalne integracije. Umreženost sudionika lokalnih zajednica u zajedničke poslove, pomaganje u radu, posudba alata i kućnih potrepština, međusobna trgovina, sve su to aktivnosti važan segment socijalne interakcije sudionika. Suradnja je bit funkcioniranja zajednice i stvaranja socijalnih odnosa u kojima će solidarnost i povjerenje povezivati ljude u mreže primarnih socijalnih odnosa i donekle ublažiti partikularne interese i moguća sukobljavanja. Za povjerenje je, barem u temeljima, važna zajednička vrijednosna sfera, koju će sudionici socijalizacijskih aktivnosti internalizirati. Upravo se tu javlja problem nakon rata. Kako povratiti i postići povjerenje između pripadnika donedavno zaraćenih skupina, njihovih različitih sjećanja i kolektivnog imaginarija koji je uvelike oblikovao njihova razmišljanja i sve ono što čini individualni identitet? Jesu li sjećanja na prijeratni suživot, ratne tegobe i nesreće i perspektiva zajedničkog življenja u međusobnom proturječju i koja sjećanja i/ili nadanja mogu prevagnuti u aktualnoj socijalnoj interakciji stanovništva lokalnih zajednica?

I pored traumatičnih iskustava stanovništvo na bivšim ratnim prostorima upućeno je na susjede i druge sudionike življenja u lokalnom socioprostornom ambijentu. Oskudni resursi, devastirana okolica, nedostatak alata i kućnih potrepština, potreba za komunikacijom, pomoć starijim osobama, udaljenost od većih urbanih destinacija, sve to djeluje „zgušnjavajuće“ na socijalne odnose. Tu je i prijeratno iskustvo suživota koje u novim, izrazito zamrše-

nim i potencijalno, pa i aktualno, konfliktnim odnosima, funkcionira kao socijalni kapital i važan resurs za obnavljanje zajedničkog života u lokalnim zajednicama. Ratne traume, različita sjećanja, socijalna atmosfera s jakim etnonacionalnim „slikama“ otežavaju obnovu povjerenja i solidarnosti u lokalnim zajednicama. Najzastupljeniji odgovor kod svih ispitivanih skupina o suradnji s onima iz drugih skupina jest: Suradujemo podjednako s jednima i s drugima. Odmak od rata i potrebe stanovništva koje ne mogu sami zadovoljiti, pridonose sve intenzivnoj komunikaciji i socijalnoj interakciji pripadnika svih skupina, a to rezultira i zajedničkom suradnjom. Hrvati starosjedioci nešto su manje od ostalih spremni na suradnju sa svima koji se nalaze u njihovoj blizini, što se još bolje očituje u odgovoru: Ni s jednima. Izrazitija zastupljenost takvih odgovora među ispitanicima hrvatske nacionalnosti i dugotrajne ukorijenjenosti u lokalni socioprostorni ambijent, pokazuje da pripadnici te skupine imaju drugačiji status i odnos prema prostoru od drugih dviju skupina. Hrvati starosjedioci, uza sve teškoće uzrokovane ratom, ekonomski su bolje pozicionirani u odnosu na pripadnike drugih dviju skupina. Njihov dugotrajni boravak na tim prostorima, protjerivanje iz domova i povratak, stvara u njihovoj vrijednosnoj sferi identitetsku dimenziju zavičajnosti, svojevrsnog prava prvenstva na teritorij. Za njih su u socijalnoj interakciji problematični i Srbi starosjedioci i useljenici (u ovom istraživanju, osim u istočnoj Slavoniji, etnički Hrvati). Useljenici više kontaktiraju s Hrvatima starosjediocima, dok Srbi starosjedioci imaju učestaliju suradnju s Hrvatima starosjediocima nego sa useljenicima. U prvom slučaju ista nacionalnost, a u drugom dugotrajnije poznavanje, utječe na komunikacijske obrasce u poslijeratnom razdoblju. Prema regijama, već blizu polovice ispitanika (na Baniji i više) surađuje i s jednima i s drugima. Suradnja koja aktere ne diskriminira prema njihovim subidentitetskim obilježjima, posebno nacionalnom, nije još uvijek zastupljena u svakodnevici znatnog dijela ispitivane populacije. Spremnost na suradnju s pripadnicima drugih dviju skupina ipak je već toliko zastupljena, da upućuje na postupno obnavljanje primarnih socijalnih veza i obnovu suživota u lokalnim zajednicama. U istočnoj je Slavoniji više nego u drugim regijama osoba koje nisu voljne surađivati ni s jednima ni s drugima. Situacija u toj regiji složenija je i teža, što se pokazuje u svakodnevnim aktivnostima građana i podjelama prema nacionalnoj dimenziji (hrvatsko-srpskoj), a na latentnoj kao problem segregacije i integracije svih njezinih stanovnika u socijalni ambijent naselja te regije.

Izbjegavaju li se međusobno pripadnici triju ispitivanih skupina i tko koga izbjegava na bivšim ratnim destinacijama?

Tablica 8.
Socioprostorni status i izbjegavanje pripadnika drugih skupina²⁰

Socioprostorni Status	Hrvate starosjedioce	Srbe starosjedioce	Useljenike	Izbjegavam i jedne i druge	Ne izbjegavam nikoga	Ukupno
Hrvati starosjedioci	1 0,3 %	59 20,0 %	27 9,2 %	20 6,8 %	188 63,7 %	295 100,0 %
Srbi starosjedioci	14 4,8 %	1 0,3 %	30 10,3 %	7 2,4 %	240 82,2 %	292 100,0 %
Useljenici	18 6,5 %	53 19,2 %	3 1,1 %	6 2,2 %	196 71,0 %	276 32,0 %
Ukupno	33 3,8 %	113 13,1 %	60 7,0 %	33 3,8 %	624 72,3 %	863 100,0 %

χ^2 107.830
df razina značajnosti
p < 0.05 .000

Tablica 9.
Regionalna pripadnost i izbjegavanje pripadnika drugih skupina

Regionalna pripadnost	Hrvate starosjedioce	Srbe starosjedioce	useljjenike	izbjegavam jedne i druge	ne izbjegavam nikoga	Ukupno
Zapadna Slavonija	0 0,0 %	25 10,9 %	9 3,9 %	1 0,4 %	194 84,7 %	229 100,0 %
Istočna Slavonija	32 15,0 %	23 10,8 %	22 10,3 %	20 9,4 %	116 54,5 %	213 100,0 %
Banija	1 0,5 %	36 17,0 %	22 10,4 %	5 2,4 %	148 69,8 %	212 100,0 %
Dalmacija	0 0,0 %	29 13,9 %	7 3,3 %	7 3,3 %	166 79,4 %	209 100,0 %
Ukupno	33 3,8 %	113 13,1 %	60 7,0 %	33 3,8 %	624 72,3 %	863 100,0 %

χ^2 152.405
df 12 razina značajnosti
p < 0.05 .000

Društvena izolacija, getoizacija pojedinaca i skupina, međusobna netrpeljivost, pokazatelji su poremećenih socijalnih veza, nedostatka kooperativnosti stanovnika lokalnih zajednica i problema integracije u društvo njegovih

²⁰ Anketno pitanje bilo je: Koje od pripadnika ovih drugih dviju skupina najviše izbjegavate?

različitih aktera. Rat je u segmentu socijalnih mreža, međunarodne komunikacije, zajednice na lokalnoj razini i uključenosti u socioprostorni ambijent osoba različitih subidentitetskih obilježja, gotovo u potpunosti uništio obrasce i strukture naslijeđene iz predratnog razdoblja. Već uoči rata, zbog izrazite etnonacionalne propagande, ljudi se počinju izbjegavati i komunikacijski izolirati. Hrvati i Srbi različito pristupaju novoj socijalnoj zbilji, a u etnonacionalnim većinskim prostorima, manjinski se istupi osobito negativno konotiraju. Stereotipi, predrasude i stigme postaju dominantni segment sociopsihološke dimenzije svakodnevice. Sumnjivi postaju svi koji pripadaju stigmatiziranim skupinama, često neovisno o tome kako se ponašaju. U srpskom većinskom okruženju to su Hrvati, a onda i drugi koji su se opredjeljivali za hrvatsku samostalnost, a u hrvatskom etničkom okruženju Srbi, Jugoslaveni, ali i Hrvati koji nisu dovoljno uključeni/prepoznatljivi u etnonacionalnim političkim i kulturnim aktivnostima. Dotadašnja uobičajena komunikacija poprima drugačije dimenzije, a oprez, sumnjičavost, pa i sumnjičenje razaraju mreže socijalnih veza ljudi različitih nacionalnosti. Posebnu težinu u socijalnoj interakciji i komunikacijskim aktivnostima poprimaju hrvatsko-srpski odnosi. U ratu se situacija dodatno pogoršala, pa ondje gdje su Hrvati i Srbi ostali živjeti zajedno, izbjegavanje je u mnogim slučajevima zamijenilo međusobnu komunikaciju. Ako komunikacija i postoji, politička i ratna događanja smanjila su njezin opseg i reducirala sadržaje, pa se sve svelo na nekoliko stereotipnih obrazaca tipičnih za slučajne prolaznike ili poznanike. U nekim je situacijama razina dotadašnjeg komuniciranja očuvana ili barem u ratu nije znatnije narušena.

Ispitanici većinom ističu kako ne izbjegavaju nikoga. Najviše takvih odgovora daju Srbi starosjedioci, zatim useljenici, pa Hrvati starosjedioci. Situacija se približava „normalnoj“ komunikaciji, a neka prethodna istraživanja pokazuju da je izbjegavanje neposredno nakon rata bilo znatno prisutnije.²¹ Iako navode da uglavnom ne izbjegavaju pripadnike dviju drugih skupina, ispitanici u različitim socioprostornim ulogama s Drugima još uvijek ne komuniciraju na način uobičajen za lokalnu javnu scenu. To što se nekoga ne izbjegava, ne znači da je komunikacija s njim spontana i učestala. Sumnjičavost i suzdržanost prema pripadnicima drugih skupina, naročito nacional-

21 U istraživanju provedenom 1999. godine u općinama Brodsko-posavske županije (Okučani, Dragalić, Gornji Bogičevci, Stara Gradiška) u malo drugačije formuliranom pitanju saznajemo da manje od trećine ispitanika smatra poželjnim komunikaciju sa svima koji tu žive.

no različitim, još uvijek su egzistirajući modeli socijalne interakcije na bivšim ratnim prostorima. U ukupnoj populaciji ispitanika vrlo je malo onih koji izbjegavaju pripadnike obiju skupina, a takvih je najviše među Hrvatima starosjediocima. Njihov odnos prema lokalnom prostoru i šire, osjećaj superiornosti prema došljacima i nelojalnim povratnicima, uzrokuje veću odbojnost prema komunikaciji s njima. Hrvati starosjedioci izbjegavaju Srbe koji su izbjegli i nakon rata se vraćaju a manje i useljenike. Srbi starosjedioci više izbjegavaju useljenike, a useljenici izbjegavaju upravo pripadnike te skupine. Prema regijama, međusobno izbjegavanje stanovnika lokalnih zajednica najprisutnije je u istočnoj Slavoniji, gdje je također najviše onih koji izbjegavaju sve koji ne pripadaju njihovoj skupini. U ostalim se regijama ispitanici manje izbjegavaju, a Srbi starosjedioci i zatim useljenici izbjegavaju se više od domicilnih Hrvata.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U poslijeratnom razdoblju, nakon povratka ratnih migranata i useljavanja novog stanovništva, pitanje njihove suradnje ili još uvijek mogućih sukoba najvažnije je pitanje funkcioniranja lokalnih zajednica kao povezanih cjelina i primarnim socijalnim vezama umreženog prostora. Pritom, sjećanje aktera na prijeratni suživot, njegovo razaranje u ratnim sukobima i moguću obnovu suživota, čini temeljno proturječe i značajan problem s kojim se suočavaju akteri u lokalnim zajednicama nakon rata i država na različitim razinama, od općine preko županije do središnje državne instance. Komunikacijsko pamćenje aktera, fokusirano na rat i njegove posljedice i garnirano etnonacionalnim sindromom, stereotipima, predrasudama i stigmama o Drugima, uvelike opterećuje poslijeratne socijalne odnose u lokalnim zajednicama. Nacionalna dimenzija tih odnosa, posebno na relaciji Hrvati - Srbi, čini najveću prepreku regeneraciji mrežne strukture primarnih socijalnih odnosa na lokalnoj razini. Etnonacionalno sjećanje Hrvata i Srba na ratna događanja različito je i često suprotstavljeno, što se prenosi i na mlađe generacije koje početak rata uopće ne pamte. Intervjui s učenicima Hrvatima i Srbima upućuju na opterećenu sociopsihološku situaciju, znatan utjecaj roditeljskog doma i komunikacijskog pamćenja u njegovim drugim oblicima, uz predviđanje o dugotrajnijim zategnutim i konfliktnim međunacionalnim odnosima, a osobito u istočnoj Slavoniji. Sukobi nakon rata djelomice slijede glavnu liniju sukoba, etnonacionalnu, što

se očituje u napadima na etničke ne-pripadnike (Hrvate ili Srbe) i njihovu imovinu. Prisutni su i neki drugi sukobi, koji barem donekle upućuju na odmak od „nacionalne paradigme“ sukobljavanja, uvodeći i neke druge, poput imovinskopravnih, generacijskih, tradicionalnih lokalnih i sličnih. Ipak, ratna sjećanja aktera i izrazita etnonacionalna interpretacija socijalne zbilje uglavnom i tu vrstu sukoba svode na nacionalno. Sukoba je najviše u istočnoj Slavoniji, što je posljedica najtežih ratnih sukoba, razorenosti grada Vukovara, brutalnog protjerivanja Hrvata i drugih ne-Srba, ostanka znatnog dijela srpske populacije na tom prostoru i mirne reintegracije regije. Uzroci sukoba su višestruki, a ispitanici najviše navode sjećanje na rat kao glavni uzrok, što je također najprisutnije u istočnoj Slavoniji; slijede imovinskopravni razlozi i pripadnost različitim nacijama. Odnos prema građanima druge nacionalnosti (relacija Hrvati - Srbi) pokazatelj je poremećenosti socijalnih odnosa u lokalnim zajednicama. Još uvijek svaki sedmi ispitanik odgovara da ga pripadnici one druge nacije uopće ne zanimaju, a u istočnoj Slavoniji to je svaki četvrti. Ipak, socijalna interakcija u različitim oblicima i s različitim intenzitetom, sve do onih čija je komunikacija manje opterećena ratom, pokazatelj je postupnog obnavljanja mreže primarnih socijalnih veza i barem elementarnih oblika suživota.

Slično je sa suradnjom pripadnika ispitivanih skupina. Gotovo polovica ispitanika ističe da surađuju sa svima, a svaki šesti ispitanik ne surađuje ni s kim iz drugih skupina. Situacija na bivšim ratnim prostorima još je uvijek, a osobito u istočnoj Slavoniji, opterećena ratom i sjećanjem na ratne strahote, što uz ekonomske teškoće, devastiranost prostora i ljudske drame koje su vezane uz to čini niz prepreka obnovi/uspostavi suživota Hrvata i Srba. Primjetno je da, uz pozitivno prijeratno naslijeđe pa čak i mali socijalni kapital međusobnih relacija iz rata, suživot različitih skupina stanovništva, također Hrvata i Srba, ima početnu uzlaznu tendenciju. Za obuhvatnije sadržaje koji čine zajedničko umreženo življenje svakako će biti potrebno duže vrijeme.

- ASSMAN, J. (2006.), *Kultura sjećanja, Kultura pamćenja i historija*, priredile i prevele Maja Brkljačić, Sandra Prlenda., Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga.
- ALTHABE, G., CHEYRONNAUD, J., LE WITA B. (2002.) Propitivanje drugoga, *Drugi i sličan: pogledi na etnologiju suvremenih društava*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk; 69-78.
- ANDERSON, B. (1990.), *Nacija: zamišljena zajednica*, Zagreb, Školska knjiga.
- BANOVAC, B., BONETA, Ž. (2006.), Etnička distanca i socijalna (dez)integracija lokalnih zajednica, *Revija za sociologiju*, vol. 37., No 1-2, 21-46.
- BERGER L. P., LUCKMAN T. (1992.), *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja*. Zagreb, Naprijed.
- DEVEREUX, G. (1990.), *Komplementaristička etnopsihoanaliza*, Zagreb, August Cesarec.
- DUGANDŽIJA, N. (2004.), *Etnonacionalni sindrom: između čovječanstva i plemena: esej*, Zagreb, Durieux.
- KATUNARIĆ, V., BANOVAC, B. (2004.), Conflicts and Peace in Multiethnic Cities of the Former Yugoslavia: a Case Study, *Perspectives of multiculturalism – western and transitional countries*, editor Milan Mesić, Zagreb, Faculty of Philosophy, Croatian Commission for UNESCO, 181-198.
- KUCUKCAN, T. (2004.), Dominant Discourses and Policies of Multicultural European Countries on National Identity and Religion in Public Schools, *Perspectives of multiculturalism – western and transitional countries*, editor Milan Mesić, Zagreb, Faculty of Philosophy, Croatian Commission for UNESCO, 113-123.
- KYMLICKA, W. (2003.), *Multikulturalno građanstvo*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- KULJIĆ, T. (2002.), *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX. veka*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

- KULJIĆ, T. (2006.), *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, Čigoja štampa.
- KUVAČIĆ, I. (1990.), *Funkcionalizam u sociologiji*. Zagreb, Naprijed.
- Leksikon temeljnih pojmova politike* (1990.), Zagreb, Školska knjiga.
- MAALOUF, A. (2002.), *U ime identiteta: nasilje i potreba za pripadnošću*, Zagreb, Prometej.
- PUSIĆ, E. (1963.), *Lokalna zajednica*, Zagreb, Narodne novine.
- PUSIĆ, E. (1995.), Identitet - diverzitet - kapacitet, *Erazmus*, br. 11, 2-10.
- ROTH, K. (2000.), *Slike u glavama: ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Europi*, Zemun, Biblioteka XX vek, Beograd, Čigoja štampa.
- SEKULIĆ, D. (2003.), Građanski i etnički identitet: Slučaj Hrvatske, *Politička misao*, vol. XL, br. 2, 140-166.
- SEKULIĆ, D. (2004.), *Sukobi i tolerancija: o društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracije* Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- STEINDORFF, L. (2000. a), Identität, Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa: Einleitung, *Südosteuropa - Studie 64*, München, Südosteuropa-Gessellschaft, str. 11-17.
- STEINDORFF, L. (2000. b), Konzepte der Nationsbildung bei Kroaten, Serben und Bosniaken, *Südosteuropa - Studie 64*, München: Südosteuropa-Gessellschaft, str. 159-165.
- VRCAN, S. (2002.), Etničko kao krinka za nacionalizam, *Etničnost i stabilnost Europe u 21. stoljeću: položaj i uloga Hrvatske*, Silva Mežnarić (ur.), Zagreb, Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 267-282.
- ŽUPANOV, J. (2002.), *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma: odabrane rasprave i eseji (1995-2001)*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.

- Izješće Vlade Republike Hrvatske o dosadašnjem tijeku povratka i zbrinjavanja prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba, *Narodne novine*, br. 92, 7. srpnja 1998.
- Popis stanovništva 1991., Dokumentacija 881, Zagreb, Državni zavod za statistiku, 1992.
- Popis stanovništva 2001. Zagreb, Državni zavod za statistiku, 2002.
- Povelja o pravima Srba i drugih nacionalnosti u Republici Hrvatskoj 1991., *Manjine u Europi: dokumenti*, Milardović, A., Vukić A (1998.), Zagreb, Institut za migracije i narodnosti.
- Program povratka i zbrinjavanja prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba, *Narodne novine*, br. 92, 7. srpnja 1998.
- Sporazum o normalizaciji odnosa između Republike Hrvatske i Savezne Republike Jugoslavije, *Manjine u Europi: dokumenti*, Milardović, A., Vukić A (1998.), Zagreb, Institut za migracije i narodnosti.
- Uredba o pravima povratnika, *Narodne novine*, br. 33, 28. ožujka 1997.
- Zakon o obnovi, *Narodne novine*, br. 24, 26. ožujka 1996.